

Glavni urednik

Zoran Hamović

Uređivački odbor

Tamara Džamonja Ignjatović (*urednica*)

Zorana Jolić Marjanović

Biljana Stanković

Marina Vicanović

Aleksandar Dimitrijević (*predsednik*)

Zoran Pavlović

Likovni urednik

Svetlana Volic

© Clio, 2022. Sva prava za izdanje na srpskom jeziku zadržana.

Ova publikacija, u celini ili delovima, ne sme se umnožavati, preštamovati, pohranjivati u memoriju kompjutera ili na bilo koji način prenositi – elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način – niti može na bilo koji način ili bilo kojim sredstvima biti distribuirana bez odobrenja izdavača.

Naslov originala

Thomas Teo

Outline of Theoretical Psychology

Critical Investigations

First published in English under the title Outline of Theoretical Psychology;

Critical Investigations by Thomas Teo, edition: 1

Copyright © The Editor(s) (if applicable) and The Author(s) 2018

This edition has been translated and published under licence from Springer Nature Limited.

Springer Nature Limited takes no responsibility and shall not be made liable for the accuracy of the translation.

Tomas Teo

SKICA TEORIJSKE PSIHOLOGIJE

Kritička razmatranja

Prevela s engleskog: Biljana Popović

SADRŽAJ

Predgovor	7
Zahvalnica	11
1. Uvod	13
I deo ONTOLOŠKA PROMIŠLJANJA	
2. Šta je psihologija	39
3. Šta znači biti ljudsko biće	61
4. „Priroda“ psiholoških objekata, događaja i koncepata.	91
II deo EPISTEMOLOŠKI PROBLEMI	
5. Posledice pozitivizma u psihologiji.	117
6. Društvene odlike i znanje	149
7. Kultura, epohe i psihološko znanje.	171

III deo
ETIČKO-POLITIČKE RASPRAVE

8. Uloga vrednosti, moći i novca u psi-disciplinama 197
9. Da li nepravda treba da se tiče psihologa 221
10. Rešavanje problema nasuprot
stvaranju problema u društvu 241

IV deo
IZAZOVI ESTETIKE

11. Subjektivnost i otpor kroz estetiku 263
- Bibliografija 289
- Indeks pojmova 327

PREDGOVOR

Teorijska psihologija je psihološka poddisciplina čija je uloga vidljiva i unutar mejnstrim psihologije, i izvan nje. Ponekad nazivana i filozofskom psihologijom, teorijska psihologija u institucionalnom i organizacionom smislu ima svoje mesto u brojnim organizacijama, od kojih ćemo navesti samo nekoliko iz zapadne kulture: Američko udruženje psihologa (Odeljenje 24, Društvo za teorijsku i filozofsku psihologiju), Kanadsko udruženje psihologa (Odeljenje za istoriju i filozofiju psihologije), Britansko udruženje psihologa (Odeljenje za istoriju i filozofiju psihologije). Uz njih, tu je i najpoznatija transnacionalna organizacija Međunarodno društvo za teorijsku psihologiju, osnovano početkom osamdesetih godina dvadesetog veka.

U časopise koji objavljuju radove na engleskom jeziku, a posvećeni su teorijskim, filozofskim i metateorijskim problemima u psihologiji ubrajamo *Teoriju i psihologiju* u izdanju *Sejdža* (*Theory and Psychology*; Sage), *Časopis teorijske i filozofske psihologije* koji izdaje Američko udruženje psihologa (*The Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*; *American Psychological Association*), *Filozofsku psihologiju* izdavačke kuće Tejlor i Frensis (*Philosophical Psychology*; Taylor & Francis), *Nove ideje u psihologiji* koje objavljuje Elsevir (*New Ideas in Psychology*; Elsevier) i *Časopis za teoriju društvenog ponašanja* u izdanju izdavačke kuće Vajli (*The Journal for the Theory of Social Behaviour*; Wiley). Mnogo je još časopisa kojima filozofsko-psihološki radovi nisu glavna tema, ali koji objavljuju teorijske radove. Neki od njih su neskriveno kritički nastrojeni, na primer, *Subjektivnost* izdavača Palgrejv Makmilan (*Subjectivity*; Palgrave Macmillan) i *Godišnji pregled kritičke psihologije* (*The Annual Review of Critical Psychology*), časopis sa otvorenim pristupom. Zsigurno sam izostavio brojne organizacije, programe i časopise vredne pomena, jer nemaju svi isti tretman i jednaku vidljivost na međunarodnoj sceni.

Iako teorijska psihologija predstavlja priznatu psihološku poddisciplinu, ne postoje opšteprihvaćene definicije teorijske, filozofske ili metateorijske psihologije, kao ni konsenzus o razlikama između ovih oblasti i tačnom značenju kritičkih ili kritičko-teorijskih pristupa. Nesumnjivo je da i psiholozi istraživači i psiholozi praktičari stalno, na implicitan ili eksplicitan način, primenjuju teorije, razvijaju ih i promišljaju o njima. U tom smislu, većina psihologa i jesu teorijski psiholozi do određene mere. Sa stanovišta tradicionalne filozofije nauke, teorije su ono ka čemu nauke streme, i to do te mere da je Melvin Marks (Marx, 1951) tvrdio da su one i sredstvo i cilj istraživanja, da psihološke teorije teže da ponude objašnjenja i da vrednost teorija zavisi od empirijskih provera (vidi i uvod Marksove knjige iz 1951. godine).

Procena psiholoških teorija na osnovu empirijskih provera i empirijskih dokaza jeste važna ali ne i ključna za današnju teorijsku psihologiju koja sve više poprima metateorijski karakter. U teorijskoj psihologiji, promišljanja o teoriji nisu ograničena na logička i prirodnonaučna istraživanja koja se njome bave jer su ona šire utemeljena na filozofskoj, sociološkoj, političkoj, ekonomskoj, kritičkoj, feminističkoj, postkolonijalnoj i istorijskoj refleksivnosti o značenju teorije i prakse u psihologiji, odnosno o samoj psihologiji kao disciplini i struci. Stoga možemo tvrditi da je teorijska psihologija obuhvatnija od filozofske psihologije koja koristi filozofska oruđa da bi promišljala o psihologiji, sledi ideje određene filozofske tradicije (na primer, analitičke ili kontinentalne filozofije) i raspravlja o temama inspirisanim filozofijom (uzmimo temu egzistencijalizma za primer). Iako se termini teorijska i filozofska psihologija često koriste kao sinonimi, filozofi koji promišljaju o psihološkim temama ipak su naklonjeniji terminu filozofska psihologija.

Kako stvari stoje danas, mogli bismo reći da svi psiholozi koji promišljaju o teoriji jesu teorijski psiholozi. Teorijska psihologija je uvek i kritička jer metateorijski pristup neguje refleksivni stav prema teoriji i praksi, i često dovodi u pitanje opšteprihvaćene ideje u psihologiji. Sam termin *kritičko* ima različita značenja. Za psihologe prirodnonaučne orijentacije, ideja kritičkog mišljenja odnosi se na primenu naučnog mišljenja i praksi da bi se razumelo kako svet funkcioniše (Stanovich, 2010). S druge strane, za psihologe hermeneutičke orijentacije i psihologe čiji se rad oslanja na tradicionalne filozofske programe, kritičko mišljenje

o psihologiji tiče se osporavanja prikrivenih pretpostavki i problematične nadmoći naučne psihologije (Slife, Reber, & Richardson, 2005; Slife & Williams, 1995, 1997). Kritički psiholozi, koji sebe vide kao nekoga ko se bavi političko-ekonomskom analizom, preispituju psihologiju u kontekstu moći, politike i društva (npr. Parker & Spears, 1996). U ovoj knjizi ću problemu teorijske psihologije pokušati da pristupim na sistematičan način i sa kritičkog stanovišta. Pri tom ću se oslanjati na različite tradicije, istovremeno praveći razlike između njih.

Knjiga koju držite u rukama i teorijska psihologija dele pretpostavku da psiholozi (akademski psiholozi, praktičari, studenti psihologije), ukoliko žele da psihologiju učine „boljom” naučnom i primenjenom disciplinom, moraju da se uhvate ukoštac sa temeljnim problemima teorije i metateorije, kao i sa nekim od pitanja i problema koje ova knjiga pokreće i na koje ukazuje – čak i u slučaju da se ne slažu sa određenim zaključcima koje sam izneo ili rešenjima koje nudim. Skica teorijske psihologije iscrtana u narednih jedanaest poglavlja prepliće se sa opštom psihologijom, jer su pitanja o kojima se u njima raspravlja ključna za suštinu psihologije i njeno delovanje. Posmatrana sa teorijskog stanovišta, opšta psihologija se ne tiče toliko opštih zakona psihičkog života ili njegove biološke osnove koliko opštih uslova mogućnosti psihologije kao naučne i primenjene discipline. Za teorijske analize, *generalizabilnost* predstavlja važniji koncept od indukcije *opštih principa* do kojih se dolazi empirijskim istraživanjima.

Opšta psihologija, definisana na ovakav način i utemeljena jednako na *psihološkoj humanistici* i psihologiji kao *prirodnoj nauci*, prevazilazi okvire psiholoških poddisciplina koje se bave specifičnim temama i oslanjaju se na određene metodologije, prakse, pravila komunikacije i tekstove smatrane ključnima u određenim oblastima psihologije. Iako nam delovanje psihologa u okviru različitih psiholoških zajednica potvrđuje da ono što važi za značajno u jednoj oblasti nema nužno isti status i u drugoj, teorijska psihologija ima opšti karakter jer se bavi osnovnim pretpostavkama psihologije i uslovima koji dovode do potrebe za refleksivnošću i interferencijom (Geerts & van der Tuin, 2013). Kao kritički psiholog, ne odbacujem apriori da je u psihologiji moguće doći do generalizabilnih ideja. Međutim, takve ideje ne vidim kao nešto što predstavlja suštinu već preduslove ljudskih iskustava, u koje spada i

istorijski ukorenjena ljudska subjektivnost. O sistematskoj, opštoj teoriji subjektivnosti, ipak, drugom prilikom.

U Torontu, Ontario, Kanada,
Tomas Teo

Bibliografija

- Geerts, E., & van der Tuin, I. (2013). From intersectionality to interference: Feminist onto-epistemological reflections on the politics of representation. *Women's Studies International Forum*, 41 (Part 3), 171–178.
- Marx, M. H. (Ed.). (1951). *Psychological theory: Contemporary readings*. New York, NY: Macmillan.
- Parker, I., & Spears, R. (Eds.). (1996). *Psychology and society: Radical theory and practice*. London: Pluto.
- Slife, B. D., Reber, J. S., & Richardson, F. C. (2005). *Critical thinking about psychology: Hidden assumptions and plausible alternatives*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Slife, B. D., & Williams, R. N. (1995). *What's behind the research? Discovering hidden assumptions in the behavioral sciences*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Slife, B. D., & Williams, R. N. (1997). Toward a theoretical psychology: Should a subdiscipline be formally recognized? *American Psychologist*, 52(2), 117–129.
- Stanovich, K. E. (2010). *How to think straight about psychology* (9th ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.

ZAHVALNICA

Oponašajući prirodne a ne humanističke nauke, umetnost i društvene nauke vođene teorijskim konceptima, psihologija je prekopirala mnoge od *supkulturnih* praksi prirodnih nauka. Jedna od njih je davanje prednosti objavljivanju naučnih radova u prestižnim časopisima u odnosu na štampanje knjiga koje još uvek zauzimaju centralno mesto u većini humanističkih nauka. S obzirom na to da radim na departmanu za psihologiju i da se ponekad nevoljno pridržavam pravila ove discipline, neke od ideja predstavljenih u ovoj knjizi već sam prikazao u časopisima, poglavljima knjiga i prezentacijama na naučnim skupovima. Nisam pristalica toga da autor traži dozvolu za korišćenje sopstvenih, već objavljenih dela, ali ću i za svoje, kao i za tuđe radove u tekstu navoditi reference. Jedini izuzetak je poglavlje pod naslovom *Subjektivnost, estetika i neksus nepravde: Od tradicionalne ka uličnoj umetnosti (Subjectivity, aesthetics, and the nexus of injustice: From traditional to street art)*, koje sam objavio u knjizi *Ulična umetnost otpora (Street Art of Resistance)*, urednika Sare Avad i Brejdija Vegonera. Tom poglavlju sadržinski je veoma sličan drugi deo poslednjeg poglavlja ove knjige. Hvala izdavačkoj kući Palgrejv Makmilan na dozvoli da veliki deo pomenutog poglavlja *Ulične umetnosti otpora* iskoristim u jedanaestom poglavlju *Skice teorijske psihologije*.

Želim takođe da zahvalim Istraživačkom odboru za društvene i humanističke nauke u Kanadi koji je tokom prethodnih godina podržavao moj rad, a nastavlja da podržava i moja aktuelna istraživanja. Strukturu ove knjige iskoristio sam kao osnovu za kurs *Istorijski i teorijski temelji savremene psihologije*, koji već godinama predajem na Univerzitetu Jork u Torontu. Mnoge ideje oblikovao sam kroz razgovore sa kolegama u Međunarodnom društvu za teorijsku psihologiju, Društvu za teorijsku i filozofsku psihologiju (Odeljenje 24 Američkog udruženja psihologa)

i Sekciji za istoriju i filozofiju psihologije Kanadskog udruženja psihologa, kao i u diskusijama koje sam na časovima vodio sa bezbroj studenata master i doktorskih studija iz svih oblasti psihologije, i sa studentima osnovnih studija koji su pohađali moj kurs pod nazivom *Kritička psihologija*. Pored pomenutih, svoju zahvalnost iskazujem studentima i osoblju sa programa *Istorijske, teorijske i kritičke studije psihologije* na Univerzitetu Jork. Hvala Bilalu Afsinu i Volodimiru Slivki što su uredili indeks pojmova u ovoj knjizi. Na kraju, najdublju zahvalnost dugujem svojoj partnerki Andželi R. Febraro, najvećoj podršci i kritičaru. Njena pomoć mi je beskrajno značila u izražavanju ideja na engleskom jeziku, maternjem u biografskom, ali u pragmatičnom i obrazovnom smislu – mom drugom jeziku.

U svom delu *Istina i metod*, Gadamer (Gadamer, 1960/1997) tvrdi da je „logika duhovnih nauka... logika pitanja”. Logika teorijske psihologije (ili psihološke humanistike) nije logika otkrića, testiranja hipoteza, modelovanja, verifikacije ili opovrgavanja karakterističnih za prirodne nauke, već logika ukazivanja na probleme i postavljanja pitanja, pogotovo onih koja se često izbegavaju – o psihologiji kao disciplini, struci i praksi. Ograničenim pitanjima dolazimo do ograničenih odgovora. S obzirom na to da pitanje, a ne odgovor, ima primat, neophodno je proširiti opseg pitanja, tako da ono premašuje granice metodologije i metoda. Želim da pokažem da kritičko-teorijska preispitivanja koja uključuju osnovna pitanja i zahtevaju iskrene odgovore unapređuju psihologiju ili, bar, ako se držimo Kanta, stvaraju uslove mogućnosti unapređenja psihologije. Svaka naučna disciplina ili struka, a naročito ona disciplina koja se smatra problematičnom, može se teorijski unaprediti (Teo, 2005, 2012; Woodward & Ash, 1982).

Sa kritičko-teorijskog stanovišta, početni korak predstavlja postavljanje osnovnih pitanja koja se tiču psihologije kao discipline i struke. U svojoj istraživačkoj praksi, tradicionalni psiholozi takođe postavljaju pitanja, često predstavljena u vidu hipoteza ili određenih istraživačkih problema. Međutim, o ovim pitanjima sud treba da donesu teorijski psiholozi čiji zadatak je, što Žižek (Žižek, 2006) smatra i zadatkom filozofije, ne samo da diskutuju o odgovorima već da „kritički analiziraju sama pitanja, kako bismo uvideli da sam način sagledavanja problema

---

* Gadamer, H. G. (1978). *Istina i metod*. (S. Novakov, prev.). Sarajevo: Veselin Masleša, str. 404.

predstavlja prepreku za njegovo rešavanje". U kritičkoj tradiciji postavljanje pitanja o psihologiji i o samim postavljenim pitanjima naziva se procesom refleksivnosti i interferencije.

Habermas (Habermas, 1968/1972) smatra da pozitivizam predstavlja odbacivanje refleksivnosti. Ako govorimo o psihologiji, možemo dodati da ono čime se psiholozi bave (i šta objavljuju) ne iscrpljuje do kraja značenje psihološkog znanja, kao i da spoznajni subjekt mora biti uključen u proces istraživanja. Međutim, kritičko preispitivanje nije neophodno samo u kontekstu epistemologije, već i ontologije, etike i estetike, koje je pozitivizam odbacio kao besmislene, a psihologija zanemarila. Time što ćemo odbaciti, zanemariti ili ne postaviti pitanja koja proističu iz refleksivnosti u okviru ovih oblasti filozofije, ili se pretvarati da se došlo do odgovora na osnovna pitanja, zapravo ne rešavamo problem. Iako su pojedini odgovori na osnovna pitanja poddeterminisani (engl. *underdetermined*), to jest, iako ne postoje odgovori koji jednako važe u različitim istorijskim periodima i univerzalni su u svim delovima sveta, ovim pitanjima moramo da se bavimo jer ona implicitno utiču na to šta psiholozi rade.

Kao što smo videli, prema Gadameru i Žižeku, kritička tačka gledišta nije isto što i teorijska, a pojam *kritičko* može biti upotrebljen na mnoštvo različitih načina. Promišljajući o psihologiji i dovodeći u pitanje ustaljenje tvrdnje u okviru naučne i praktične delatnosti, Slajf, Riber i Ričardson (Slife, Reber, & Richardson, 2005) preispituju pojam kritičkog mišljenja u tradicionalnoj psihologiji koja strogo naučno mišljenje izjednačava sa pojmom *kritičko*. Odbor za obrazovna pitanja Američkog udruženja psihologa (American Psychological Association, 2013) navodi *kritičko razmišljanje* kao ishod kvalitetnog obrazovanja u psihologiji, bez jasnog definisanja šta pojam *kritičko* predstavlja (vidi još Teo, 2011a). U ovoj knjizi, termin *kritičko* tiče se postavljanja pitanja, ukazivanja na probleme, zagovaranja kritičkog stava *unutar* psihologije, ali i o psihologiji, i u nauci, i u praksi. Ovaj termin obuhvata kritičke tradicije i promišljanja usmerena na preispitivanje društveno-isto-

---

* U originalu: „[...] to critical analysis the questions themselves, to make us see how the very way we perceive a problem is an obstacle to its solution” (Žižek, 2006, str. 137).

rijskih dimenzija psihologije kao nauke i prakse, kao i promišljanja o problemu moći i šta u vezi s tim može biti urađeno. Kritičko-teorijska pitanja predstavljaju metateorijski okvir za istraživanje ukorenjenosti (engl. *embeddedness*) teorije i prakse u istoriji, kulturi i društvu, kao i toga kako je ova ukorenjenost povezana sa subjektivnošću i svakodnevnim akademskim životom.

Kritičko mišljenje, na način na koji se u ovoj knjizi shvata, oslanja se na nekoliko različitih istorijskih tradicija. Gadamer (Gadamer, 1960/1970), tako, ističe da je tradicija bitan izvor znanja. S druge strane, tradicija takođe i ograničava. Kako Habermas (Habermas, 1967/1988) tvrdi, tradicija može dovesti do iskrivljenog znanja, što važi za sve pristupe u psihologiji. Kako bilo, nemoguće je predstaviti neko stanovište bez osvrtnja na tradiciju. Kritičke tradicije koje stoje u pozadini tvrdnji u ovoj knjizi potiču iz nekoliko škola refleksivnosti i interferencije, od Kantovih kritika ljudskog uma, prvenstveno *Kritike čistog uma* (Kant, 1781/1998) i *Kritike praktičkog uma* (Kant, 1788/1968a), koje su postale osnove za proces preispitivanja tradicionalnih tvrdnji, preko Marksove i Engelseve (Marx & Engels, 1932/1958) *Kritike najnovije nemačke filozofije* (što je zapravo podnaslov dela *Nemačka ideologija*) i *Kritike političke ekonomije* (što je podnaslov dela *Kapital*) (Marx, 1859/1961), koje su oformile program i stav za kritiku statusa kvo i ponudile okvir za društvena istraživanja i delovanja, do Ničeovih kritičkih studija, na primer, njegovih promišljanja o istoriji morala i načinima na koje konvencionalni moral može ograničiti ljudski razvoj (Nietzsche, 1887/1998). Ovi programi, koji su se takođe kritički osvrtnali na proces pogrešnog samorazumevanja, uticali su na razne kritičke programe dvadesetog i dvadeset prvog veka. Kao inspiracija za ovu knjigu poslužila su i skorija filozofska i kritičko-psihološka dela zasnovana na feminističkom, domorodačkom, postkolonijalnom i sociokonstrukcionističkom pristupu. Knjiga je, takođe, inspirisana kritičkim težnjama psihološke humanistike (Teo, 2005, 2017a).

Jedna od glavnih niti ovog dela jeste ideja da je sveukupna ljudska aktivnost, u koju spadaju i aktivnosti naučnika i psihologa, ukorenjena u društvu, istoriji i kulturu. Derida je Marksu pripisao (Derrida, 1993/1994) ono što ja nazivam društveno-istorijskom traumom čovečanstva, i dodao je na Frojddovu (Freud, 1917/1999) listu trauma, na

kojoj su se nalazile i kosmološka (Kopernik), biološka (Darvin) i psihološka (Frojd) trauma (vidi još Teo, 2011a). Društveno-istorijska trauma otkriva da je sopstvena subjektivnost, ono što „ja” smatra da čini „mene”, proizvod društva, istorije i kulture („ja” i „mene”, se ovde koriste u opštem smislu i ne odnose se na autora knjige). Da sam „ja” rođen u petom veku i da sam imao ovaj genetski sklop, ne bih isto razmišljao, osećao, želeo i radio stvari koje „ja” radim sada.

Za psihologiju kao naučnu oblast i struku, ovo takođe znači da je njen predmet društveno-istorijski ukorenjen, i da neko može biti psiholog do one mere koju istorija, kultura i društvo određuju. Psiholozi u petnaestom veku nisu postojali, a u određenim delovima sveta psihologija ni danas ne postoji kao disciplina i zanimanje (Arnett, 2008). Psihološko razmišljanje i imaginacija su *uokvireni* istorijom i društvom u kom živimo. Da smo pedesetih godina radili kao akademski psiholozi u Sjedinjenim Državama, verovatno bismo se vodili određenom formom neobihevizma i ne bismo mogli da zamislimo da će se jednog dana pojaviti neuronauke koje će kasnije postati deo mejnstrim psihologije. S druge strane, ne možemo znati šta će biti u dalekoj budućnosti, niti zamisliti čime će se psiholozi baviti za dvesta godina. Ne znamo, čak, ni da li će psihologije i dalje biti za nekoliko vekova. Psihološki, intelektualni i psihički život psihologa takođe je ukorenjen u istoriji, kulturi i društvu. Nijedno stanovište koje psiholozi zastupaju ne nastaje u vakuumu (stanovišta su uvek uslovljena kontekstom).

Društveno-istorijska trauma nam još pokazuje da moć koja prožima društvo utiče na delatnost psihologa, što je u kontekstu kritičkog razmišljanja još jedna bitna tema za analizu. Gde su granice nezavisne subjektivnosti u istraživanjima i praksi, i da li naše misli, ono što izgovaramo i činimo predstavljaju interese moćnih grupa i institucija? Ono što mi smatramo istinitim, dobrim i lepim vrlo verovatno zavisi od naše pozicije u društvu. Ako to jeste slučaj, a zamislimo da smo na strani grupa i institucija koje imaju koristi od izvrtnja činjenica, zanemarijanja, stvaranja pogrešne slike, ukratko – od ideologija, mi smo, onda, izvesno je, kreatori iskrivljenog razumevanja psihosocijalne stvarnosti. Međutim, kritička teorija nudi rešenje ovog problema. Kritička refleksivnost i interferencija, koje podrazumevaju traganje za alternativama i preispitujući stav, mogu da stvore uslove za mogućnost da se uradi neš-

to u vezi sa ovom međuslovljenošću i stvaranjem pogrešne slike, kao i uslove za preispitivanje ustanovljenih istina i praksi.

Ovaj misaoni proces – kritika ideologije, refleksivnost i interferencija – odlika je *kritičke teorije* filozofa i naučnika iz oblasti društvenih nauka sa Instituta za društvena istraživanja, osnovanog u nemačkom gradu Frankfurtu. Među najistaknutijim predstavnicima *Frankfurtske škole* su Maks Horkhajmer (1895–1973), Erih From (1900–1980), Teodor Vizengrund Adorno (1903–1969) i Herbert Markuze (1898–1979), dok se Jirgen Habermas (1929) smatra pripadnikom druge generacije kritičkih teoretičara. Njihove ideje su inspirisale pojedine delove kritičke psihologije (Teo, 2015c). Za isticanje razlike između tradicionalne i kritičke teorije zaslužan je Horkhajmer (Horkheimer, 1937/1992), koji je ukazao na teme koje su i danas srž kritičkog razmišljanja i kritičke psihologije (vidi još Parker, 2015).

Prema Horkhajmeru (Horkheimer, 1937/1992), kritička teorija preispituje odvajanje pojedinca od društva, a ideja o *društvenoj prirodi* ljudskog bića postala je srž kritičke psihologije. Problem je kako konceptualizovati odnos između društva i pojedinca, tako da bude jasno da društvo ne određuje pojedinca već da je pojedinac ukorenjen u društvu, a da delanje (engl. *agency*) pojedinca ima smisla jedino u društvenom kontekstu. Kritički psiholozi se mogu razlikovati po tome na koju teoriju društva se oslanjaju. Na primer, oslanjanje na koncept neoliberalne ekonomije i društva vodi ka specifičnoj analizi i zaključcima o psihičkom životu u uslovima rastuće nejednakosti. Zatim, pojedini teoretičari, na primer, preferiraju termine *istorija* i *kultura*, dok feministički teoretičari, recimo, koriste termin *patrijarhat* kako bi opisali društvo. Oslanjanje na različite teorije društva dovodi do stvaranja različitih struja kritičkih ideja. Pored ontoloških i epistemoloških posledica, konceptualizovanje odnosa društvo–pojedinac ima i značajne etičko-političke posledice. Na primer, kada se tvrdi da su problemi sa mentalnim zdravljem posledica nejednakosti, implicira se da je zdravlje pojedinca povezano sa društvom u širem smislu. Međutim, ako problemi sa mentalnim zdravljem jesu ukorenjeni u nejednakosti, nečemu što je društveno i strukturalno, onda možemo da se zapitamo: nije li, u isto vreme, nenaučno i nemoralno tvrditi da ovaj problem možemo adekvatno rešiti na nivou psihologije pojedinca?